

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

NAZAR ESHONQUL IJODIDA YOPIQ MAKON VA UNING MA’NOVIY TALQINI

Nilufar Cho‘liyeva A‘zam qizi,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD),
O‘zbekiston Milliy universiteti doktoranti

Annotatsiya: *Maqolada Nazar Eshonqul ijodida yopiq makon va uning ma‘naviy xususiyatlari ijodkorning hikoyalari hamda qissasi tahlili orqali ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *badiiy makon, badiiy vaqt (zamon), badiiy makon shakllari, ochiq-yopiq makon, ramziy ma‘no.*

Nasriy asarlarda badiiy makon tanlovi va uning tasviri, ayniqsa, muhimdir. Makon asarda voqelikni yaratish muhitini, sujetning o‘ziga xosligini va qahramonlar xarakterini ham belgilashda yetakchi element. Ma‘lumki, badiiy makon real makon xususiyatlarini o‘zida aks ettiradi. U chegaraviy jihatlarga ko‘ra ochiq yoki yopiq shakllarda bo‘ladi [Рыбальченко Т.Л. 3:53]. Nazar Eshonqul nasrida makon nafaqat voqealar kechadigan joy, balki qahramonning ruhiyatini, muallif dunyoqarashini matnda ifodalash vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Zero, “Badiiy makon – ma‘lum bir muallif dunyosining fazoviy tasvirlar tilida ifodalangan modeli” [Лотман Ю.М. 2:252-253]. Shuningdek, yopiq makon ko‘pgina asarlarda, “issiq”, “xavfsiz joy” sifatida odatiy taassurot uyg‘otsa, Nazar Eshonqul ijodida bu, aksincha, ramziy ma‘no kasb etadi. Ijodkorning “Muolaja” hikoyasidagi badiiy makon haqida ham shunday deyish mumkin.

“Muolaja” hikoyasida yopiq, izolatsiyalangan makon – kasalxona “bemor”larni “davolash” uchun qurilgan bino. Bu kasalxona odatiy kasalxonalaridan farq qiladi, uning bemorlari ham. Ya‘ni bu kasalxonada bemorlarni davolash kaltaklash “muolaja”si orqali amalga oshiriladi: “ – Kaltaklash tibbiyotda hamisha qoralangan, - davom etdi u (ya‘ni professor – N.Ch.). – Biroq bu ishni azbaroyi insonning sog‘ligi va istiqboli uchun qilayotganimiz sababli ham bizning muolaja xayrlidir. So‘nggi tajribalarimiz ko‘rsatyaptiki, jismdagi qon va asab harakatini tartibga solish uchun kaltaklash kasallikni tuzatishning zarur omillaridan biri bo‘lib qolish ehtimoli bor” [Eshonqul N. 4:145] Ko‘rinadiki, hikoyadagi kasalxona – issiq, xavfsiz joy, davolash maskani emas, balki tana orqali ruhni majruh qiluvchi makon sifatida tasvirlangan. Undagi bemorlarning o‘z “ozod dunyosi”ni ularning miyasidan jisman azob berish orqali yanchib yo‘qotish ko‘zda tutilgan. Aslida, bu yopiq makon sho‘ro mustabid tuzumiga xos bo‘lgan, o‘zbek millatning “ko‘zi ochiq” farzandlarini jazolash obyektlarining ramziy tasviridir. Qahramonlarning tasviri, holati ham aynan shu

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

fikrlarga ishora etadi: “Uchinchi davr kasal uchun eng og‘ir davr, bu davrda u hushidan ketishi mumkin, lekin savalashdan to‘xtamaslik kerak. Bu davrda kasal faryod qiladi, yalinadi, uning xayolidagi sevimli “ozod dunyosi” asta-sekin parchalana boshlaydi, bizning xivchinlar uni parchalab tashlaydi. Uning o‘rniga butun vujudini og‘riq, xivchinning qulog‘i ostida tahdidli viz-viz etgan tovushi egallaydi” [Eshonqul N. 4:148]. Mazkur tanlangan makon orqali qahramonlar holati anglatilar ekan, muallif bu jarayonda o‘z qarashlarini bera olgan. Hikoyadagi voqelikka muallifning kinoyaviy munosabatda bo‘lish orqali jamiyat, millatning erkparvar fuqarolarining qorong‘u o‘tmishi va orzularining parokandaligini fojiaiy tasvirlaydi. Asardagi binoning ulkanligi, kimsasiz xiyobon va minoradagi to‘xtab qolgan soat tasvirlari esa makonning muayyan belgilarini chizish bilan birga sobiq tuzumning zulmkorligi, ma‘nan tiriklikning to‘xtaganligini ifodalaydi. Jamiyatdagi bu kabi jaholat badnafslilikning urchishiga sabab bo‘ladi, ochko‘z kimsalarning ko‘payishiga yo‘l ochadi. Muallifning “Qo‘l” hikoyasidagi asosiy masala ham shu mavzuda.

“Qo‘l” hikoyasidagi makon ham chegaralangan yopiq makon – Salom tegirmonchining uyi. Hikoyadagi asosiy voqealar shu xonadonda sodir bo‘ladi. Unga ko‘ra, Salom tegirmonchining uyida notanish qo‘l paydo bo‘ladi. Bu qo‘l shundoq ham nari-beri ro‘zg‘or tebratayotgan tegirmonchining risqiga sherik bo‘lib oladi. Dasturxonidagi taomlar-u nonini yeb bitiraveradi: “Begona qo‘l rostdan ham mavjud edi. Ular bilan qo‘shilib ovqat yer, sindirilgan nonni olar, go‘shiga sherik bo‘lar, hatto mevalardan ham tatib ko‘rar, dasturxonda yegulik qolmasa, g‘oyib bo‘lardi” [Eshonqul N. 4:441] Muallif bu majoziy tasvir orqali tekinox‘r, birovning haqidan qo‘rqmaydigan badnafs kimsalarga, ularning jirkanch qilmishlariga ishora etadi. Hikoyada egasi ko‘rinmaydigan o‘g‘ri qo‘l, aslida, Salom tegirmonchini bu qo‘ldan qutilish uchun yordam bergan kimsalarning “qo‘li” ham deyish mumkin. Sababi Azim rais, keksa folbin, Keldiyor mulla, mahalla noziri kabilar tegirmonchini o‘sha qo‘ldan xalos qilishlari uchun uning ziyofatlaridan bahramand bo‘lishadi, shu qo‘ldan qolishmaydigan darajada tegirmonchining noniga sherik bo‘lishadi. Shu tarzda bechorani rosa holdan toydirishadi. Hikoya oxirida tegirmonchini qo‘ldan qutqarish uchun uyini xarobaga aylantirishadi. Oqibatda o‘g‘ri qo‘ldan qutilish uchun yordam istagan tegirmonchi butkul parokanda bo‘lib, hatto uysiz qolib ketadi. Xalqning haqini yeb o‘rgangan mahalla raisi esa tegirmonchiga “yordam” sifatida chodir hadya etadi. Umuman, hikoya jamiyatda ildiz otgan eng katta muammolar – adolatsizlik, nopoklik, xaromxo‘rlikni tanqid ostiga oladi. Asardagi yopiq makon – uy (Salom

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

tegirmonchining uyi) esa butun boshli jamiyatga, davlat(lar)ga ishora etadi. Demak, yopiq makon ramziy ma’nodan berilganda kengayish xususiyatiga ega.

Nazar Eshonqulning “Tun panjaralari” qissasida ham barcha voqealar uy – xonada kechadi. Qahramonni tashqi makon bilan bog‘laydigan vosita xona derazasidir. Ushbu qissa xronotopi sintetik shaklda voqelanadi. Ya’ni qissadagi real zamon-makonning noreal zamon-makon bilan uyg‘unlashuvi asar xronotopining sintetikligini ko‘rsatadi. Asarda Tersota qishlog‘ining qissa matnining u yoq-bu yog‘ida “qalqib chiqadigan” tasviri yoki ijara uy xronotopining ijarachi ona va qiz fe’l-atvorini tasvirlashda g‘ira-shira ko‘rinib qolgan, “eski, tanazzuli muqarrar uy” suvratidan boshqa real makonni uchratmaysiz. Qissa qahramonining Sulaymon bilan uchrashgan bog‘ yoki shaytonlar boshlig‘i bilan uchrashuv joyi (qandaydir bino yerto‘lasi)ning mavhumligi ham asarning aniq makonda yuz bermayotganligini ifodalaydi; ular konkret va batafsil muayyan geografik joy sifatida tasvirlanmaydi. Qahramon yashayotgan xronotop (ijara uy) uning o‘y-mulohazalarida aks etgan mavhum xronotop bilan aralashib, tutashib ketadi.

Retrospektiv vaqt oqimi orqali qahramon o‘tmishiga, bolaligiga, u kechgan Tersota makoniga ko‘z tashlaydi. Yana ortga qaytadi, shunda zamon-vaqt yanada konkretlashadi: “Shayton ham xonamda mana shunday yoz kechalarining birida, hali Sulaymon bilan tanishmasdan oldin... “beorom o‘tgan” tunlarda paydo bo‘lgan edi” [Eshonqul N. 5:164].

Muallif qissa syujetida bu kabi noreal tasvirlarni qo‘llab, qahramon “yashayotgan” zamon-makon bilan azaliy (Sulaymon payg‘ambar, Antoniy, Sezar, Kleopatra mavjud bo‘lgan) zamon-makonlarni osongina birlashtira oladi. Qissadagi ana shu uzoq va ulkan xronotop voqealar ro‘y berayotgan asosiy vaqt-zamon – tun bilan “niqoblanadi”. Qahramon tilidan aytiladi: “Tunda mening boshqalarnikiga o‘xshamaydigan umrim boshlanadi. Tunda men o‘tgan kunlarim va kelajagim bilan uchrashaman: ular xuddi so‘nayotgan yulduzlarday ko‘z oldimdan bir-bir uchib o‘tadi” [Eshonqul N. 5:163]. Umuman olganda, “vaqt o‘tishi bilan makonning o‘zgarishi; qahramonlarning makon haqidagi tasavvurini o‘zgartirish; va eng muhimi - kosmos chegaralarida tasvirlangan voqealarning ochilishi bilan badiiy asarning syujet-fabula poetikasida makon ochiladi. Voqealar maydoni (syujeti) nafaqat "hodisalar doirasi" ni, balki qahramonlarning harakatlariga to'sqinlik qiladigan yoki osonlashtiradigan fazoviy muhitni (ob'ektiv, tabiiy, ijtimoiy) tavsiflaydi. Syujetni tahlil qilishda jarayon va hodisaning, harakatning joylashuvi va voqealar vaqti mos kelishi muhimdir” [Рыбальченко Т.Л. 3:57]. Tun, yolg‘izlik, uy yopiq makoni

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

qahramon ruhiy holatini yaqqol aks etishiga xizmat qilgan. Bu orqali asar g‘oyasi, muallif qarashlari ravshanlashgan.

Demak, “Tun panjaralari” qissasida ikkita xronotop chizig‘i ko‘zga tashlanadi. Bularning birinchisi, real (obyektiv) xronotop chizig‘i bo‘lib, u boshqa bir ikkinchi – syujet vaqti uchun noreal xronotop bilan uyg‘unlashadi va umumiylik (umum zamon-makoniylilik) kasb etadi. Bu holat esa muallif “men”i va adabiy ideali bilan bog‘liqlik o‘laroq vujudga kelgan.

Nazar Eshonqulning “Ozod qushlar” hikoyasida ham o‘z uyidan ayrilgan sargardon inson obrazi aks ettirilgan. Hikoyada uy nafaqat issiq, xavfsiz joy, “uy – bu odamni qo‘llab-quvvatlovchi yoki barqarorlik illyuziyasini beradigan tasvirlarning timsolidir” [Башляр Г. 1:23], balki qadriyatlar, xotiralar saqlanadigan aziz, mo‘tabar makon, Vatan ramzi ham bo‘lib kela olgan. Mazkur hikoyada uy yopiq makonidan tashqari Q.maydoni ham tilga olinadi. Yopiq makon tegishlilik, chegaralanganlik mazmunini ifodalasa, Q.maydoni esa erkinlik, ozodlik, ruhan kenglik ma’nolarini ifodalaydi.

Xullas, badiiy asarlarda makon, odatda, matnni ikki tarzda mazmuniy boyitish vazifasini bajaradi: yuz berayotgan voqealar qahramon tomonidan analiz-sintez qilinar ekan, mavjud makon-muhit qahramon o‘ylari orqali anglashiladi. Bu asarning obyektiv mazmunini ta’minlaydi. Yana bir xususiyati badiiy makon psixologik qobiq bo‘lib, muallif g‘oyasini yanada aniqlashtiruvchilik vazifasini bajaradi. Nazar Eshonqulning hikoyani xolisona, betaraf bayonchilik yo‘lidan borishi, muallif dunyoqarashini bevosita emas, balki qahramon ongi orqali ochib berish uslubi badiiy makon tanlovida ham seziladi. Badiiy makonning ramziy ma’no xususiyatlari asarga yana bir qo‘shimcha ma’no yuklaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Башляр Г. Поэтика пространства / Пер. с франц. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 376 с.
2. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Книга. для учителя. - М., 1988.
3. Рыбальченко Т.Л. Образный мир художественного произведения и аспекты его анализа: Учебно-методическое пособие. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2012. – 130 с.
4. Eshonqul N. Saylanma: I tom. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 512 b.
5. Эшонкул Н. Ялпиз ҳиди. Қиссалар ва ҳикоялар. –Тошкент: Шарк, 2008. – 400 б.